Тамара СЕНІНА,

член Національної спілки журналістів України

Ця кременецька трагедія була, мабуть, неминучою. Наприкінці 1897 року Святий праведний протоієрей Іоанн Кронштадтський, після відвідин Почаївської Лаври, приїхав до Кременця, де мав службу в Миколаївському Соборі. Того дня його Божественна Літургія проходила особливо урочисто. Та несподівано для всіх Святий отець замовк. Промовив після хвилинної паузи: "Я щойно побачив видіння… Переді мною постало ваше місто. Над ним пронесеться «смерч»… Буде багато крові… Його центральної частини не стане…". Незвичне духовне обличчя Іоанна Кронштадтського, нечувана чисельність здійснених ним чудес, що виливалася буквально на весь православний, інославний і навіть нехристиянський світ, – усе вказувало на велике значення служіння пастиря і надавало особливої ваги його словам. Їх переказала колись своєму племіннику, поету-художнику Івану Гарасевичу, його рідна тьотя, прихожанка цієї церкви.

Пророцтво великого провидця здійснилося у XX-му столітті. І вже через якийсь час Кременцем полилися ріки крові… По місту розбрелися «Дороги смерті». Одна вела до тюрми (нині – професійно-технічного ліцею); друга – на цвинтар Калантир; третя – до Піскового Яру, що під Хрестовою горою; четверта – від центру міста – до так званого Якутського Тиру, де стоїть тепер – пам'ятник-Тора розстріляним євреям.

Сумна прелюдія до тих трагічних подій розпочалась у Кременці в 1939-1940 роках, із приходом «перших совєтів» та їх політичною чисткою українського населення. З початком терору в місті поширилися доноси, взаємна підозра, пошуки «ворогів народу», масові репресії, винищення найбільш активної та інтелектуальної частини кременчан. Тюрма, що знаходилася на Дубенській Рогатці, переповнювалась в'язнями. Розрахована на 150 чоловік, вона, за свідченням одних, вміщала 450 арештованих, за судженням інших – удвічі більше. До числа перших неугодних

потрапили члени «Просвіти», «Союзу українок», інших молодіжних організацій Кременця, Почаєва, Колодно…: Ніна Котович, Іван Трофимлюк, письменниця Марія Кавун-Кремінярівська, інженер Юрій Козубський, Олекса Волошин, Іван Романюк, священик Роман Костанович… □□□

Відчувши на початках радянської влади національну свободу в УРСР, до патріотичних акцій дорослих кременчан, долучилися школярі міста. Та їхня участь в літературних гуртках, написані вірші, розмови на політичні теми про Україну привели до того, що ними не на жарт зацікавилися енкаведисти. Вже на десятий день травня 1941 року вони заарештували десять учнів 10 класу Кременецької середньої школи □ 1, три учні середньої школи □ 3, кілька учнів лісотехнікуму. Кинули за грати дітей, які вже в ранньому віці відчули, що таке допити і тюремна камера, карцер у два метри довжиною, де ані стільця, ні нар, а лиш квадратик світла, що падав з висоти у могильну тьму… Колишній кременчанин, учень польського ліцею, згодом – української школи в Кременці, Ігор Рафаїлович Юхновський (академік, фізик-теоретик, якого по праву вважають одним із моральних стовпів нації), згадує, «як кожні пару днів до школи під'їжджала машина, подібна на хлібовоз, і когось арештовували. Тих дітей везли в тюрму на Дубенську рогатку – і більше ті діти ніколи не поверталися. На місто найшов жах. Це був неймовірний внутрішній удар по психіці… За кілька днів від початку наступу Німеччини на СРСР німецькі війська вже були в Кременці. Відкрили тюрму на Дубенській рогатці, і місцевий люд жахнувся:□у великій кімнаті, десь на півметра від землі, лежали навалом замучені дитячі тіла..».

У письмовому свідченні Івана Романюка з Почаєва – спогади про тих, хто в 1940 – 1941 роках відбував разом із ним ув'язнення у тринадцятій, камері: про представників української інтелігенції, передових селян із навколишніх сіл і міст, зокрема – спогад про активіста «Просвіти» Маринюка; про поляків: куратора колишнього Кременецького ліцею Стефана Чарноцького, повітового старосту Зауфая, референта староства Галки, про групу польських офіцерів із Білокриниці на чолі з полковником Польковським, про особистого лікаря Пілсудського й інших із чотирьох тисяч біженців, які в 1939 році, після бомбардувань німцями Польщі, кинулися в Кременець на порятунок… У тюрмі їхні долі канули в безвість. Пригадує як в'язнів вивозили з камери ночами. Куди? Можливо підлягли депортації… Можливо – переселенню в Сибір… А може – в Казахстан? Відбуванню покарання на Соловках, в таборах ГУЛАГу? Але ж їх могли вивезти – і на цвинтар Калантир, де щоночі чулися постріли, і щоденно появлялися свіжі могили… Так, як це робили з українцями… Де нині в пам'ять тих жертв виріс цілий курган…□□

Травень 1941-го став роковим і для 36-ти студентів філологічного факультету

Кременецького учительського інституту. В архіві Ганни Сойко зберігається чимало їхніх фотографій. На моє прохання в 1989 році Олена Сорока (чи не єдина врятована з цієї групи) залишила для краєзнавчого музею надзвичайно цінний документ: «Я, підсудна процесу від 25.V.41 р., Сорока Олена Степанівна (дівоче прізвище Нікончук), засвідчую, що в Крем'янецькій в'язниці у травні 1941 року відбувся суд енкаведистів над студентами – «ворогами народу»… До смертної кари були засуджені: Сторозум Антон, Богуславський Микола, Глоба Юрій, Кравець Іларіон, Заведюк Олексій, Стіопа Євген, Романюк Кузьма, Мудринець Яків, Потій Петро. На десять років табірних робіт, позбавлення прав громадянина СРСР засуджені: Боришкевич Ірина, Глоба Віра, Нікончук Олена, Дацюк Микола, Дмитрук Федір, Сандецький Михайло, Сапіга Юрій, Сидорук Володимир, Комаревич, Заведюк Костянтин, Юрій, Кошель Сергій, Іващук Мефодій, Чухач Сергій, Мерещук Іван, Шандрук Олексій. На вісім років табірних робіт і на п'ять років позбавлення прав засуджений Андрійчук Григорій. Десять і п'ять років позбавлення прав присудили іншим студентам: Чирватому Степану, Яремчуку Володимиру, Пугачу Феодосію, Мартинюку Василю, Каменецькому Степану, Дацюку Макару, Кондратюку Миколі, Горобцю Павлу, Козловському Івану, Кононюку Василю, Качору Степану»… Їх катування енкаведистами були немилосердними. Щоб заглушити нелюдський крик під час вимагання зізнання вини в антирадянській діяльності, якої не мали, на подвір'ї тюрми включали мотори тракторів.

За свідченням кременчан, на момент нападу гітлерівців на Радянський Союз у Кременецькій тюрмі залишилося не вивезеними близько тисячі в'язнів. На жаль, з документальних матеріалів про ці події в Кременці нічого не збереглося. В період «доживання» радянської влади – у Кременецькому відділі СБУ в 1988 – 1992 роках була спалена значна частина документів. Решта відправлена в архіви Москви, незначна кількість – у Київ, щось, очевидно, збереглося в архівах Тернополя, через те, вивчаючи події останніх довоєнних місяців сорок першого року, доводиться й далі складати майже всю історичну біографію краю на основі записів та опитувань місцевого народу.

Двадцяте століття проповзло кривавим слідом по кременецькій землі, зачепивши душі людські. Там, де була тюрма, «другі совєти» після закінчення війни облаштували на її території танцювальний майданчик (!)… Нині тут – професійно-технічний ліцей. Сміх і галас молодого покоління… Безтурботні кроки по втрамбованому асфальті, під яким людський розпач, відлуння жахливих таємниць тюрми, залишені перед наступом німців її «совєтською» адміністрацією.

Щоб наочно продемонструвати народу жорстокість своїх попередників-совєтів,

німці, які після відступу радянських військ ввійшли до Кременця на одинадцятий день війни, вже на другий день окупації – 3 липня 1941 року, розкопали на території тюрми гаражі і площу біля них. Позганяли до тюрми людей із Кременця та навколишніх сіл подивитися на небачене видовище. Проте, народ збігався сюди і сам. Та тільки тепер зрозумів, чому за цими мурами ночами чули безперервне гудіння тракторів і пронизливий людський крик, чому звідси аж до монастиря розносився приторний, до нудоти, запах людської крові… Згодом очевидець, кременчанин-емігрант Михайло Данилюк напише в книзі «Повстанськими дорогами»: «Як відчинили брами в'язниці, люди кинулися шукати сліди своїх рідних. Попід в'язничними мурами, попід деревами і кущами – свіжа земля. Могили. Їх відкопали. Там були давні, недавні і свіжі трупи, ретельно пересипані хлоровим вапном. Тіла із зв'язаними дротом назад руками. З розбитими черепами. З вибитими очима. З поламаними носами. Люди збігалися з усіх-усюд дивитись на дію сталінської конституції. Бігли з міста, бігли із сіл. Ану своїх впізнають? Люди гуртом обмивали трупи».

Хтось упізнав Антона Сторозума. Кажуть, він був з обрубаними пальцями, виколотими очима, із вбитими у вуха дерев'яними кілками. Впізнали Сергія Кошеля з цвяхами у черепі, а потім – ще двох колишніх гімназистів. Під мурами лежали почорнілі трупи. Один десяток, другий, п'ятий… Свіжих пізнавали по обличчях, давніх – по одежі, знаках на тілі, по черевиках. Степанида Смакоуз на дні розритої ями, величиною з 10 квадратних метрів, знайшла лише синову куртку. У ямі лежало 169 трупів. Кажуть, таких ям було там чотири. Інші говорять – п'ять, шість, до 15 – 20 метрів довжини надворі і три ями в гаражах. На території тюрми стояв плач, крик… Розносилися прокльони на адресу Сталіна, Ягоди, Єжова, Берії, Кагановича. І хлібосольний народ з довірою та надією потягнувся до нових «визволителів» – німців…